

Masalan, menejer AKT bo‘limi oldiga KATda ma’lum bir joriy vaziyatni tahlil qilish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy hisobotlar tizimini yaratish vazifasini qo‘yadi. Biroz vaqt o‘tgach, vazifa bajarildi, ma’lum bo‘ldiki, muhit allaqachon o‘zgargan (yoki menejer vazifani noto‘g‘ri qo‘ygan), hisobotlar eskirgan, dastlabki qaror noto‘g‘ri bo‘lib chiqqan va KATning navbatdagi modernizatsiyasi talab qilinadi. Bu qimmat va cheksiz davom etishi mumkin.

Agar menejer zarur operativ hisobotlarni va moliya bo‘limiga parallel ravishda tayyorlash vazifasini topshirgan bo‘lsa, unda asosiy dasturiy ta’minot yordamida ularni shakllantirish jarayonida yuklangan vazifada xatolar topilishi mumkin va bu hisobotlar ta’sir qiladi hamda davriy hisobotlarni yaratish uchun KATni yangilash xarajatlari samarasiz bo‘lib chiqishi mumkin.

Shunday qilib, biz nostandart hisobotlarni tayyorlash jarayonini tashkil qilishda nafaqat KATni, balki ishni tez va samarali bajarishga yordam beradigan turli xil axborot vositalaridan foydalanish mumkin degan xulosaga kelishimiz mumkin. Muhim omil - bu qanchalik tez va samarali? Bu allaqachon aniq mutaxassislarga, ularning axborot texnologiyalari va ularni qo‘llash imkoniyatlariga bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axborot texnologiyalari / M. Aripov, B. Begalov, U.Begimqulov, M. Mamarajabov. - T.: Noshir, 2009. – 368 b.

2. G‘ulomov S.S., Begalov B.A. Iqtisodiy informatika. Darslik. – T.: O‘zbekiston, 2010. – 722 b.

3. Abdullayev M.K. Kompaniya boshqaruvida axborot tizimlaridan samarali foydalanish yo‘llari. “Iqtisodiyot va ta’lim” jurnali, № 3 son, 2016 yil, 10-14-betlar.

4. Abdullayev M.K. Kompaniyada korporativ axborot tizimlarini samarali tatbiq etish. “O‘zbekiston Respublikasida korporativ boshqaruv va raqobat muhitini rivojlantirishning dolzarb masalalari” mavzusidagi respublika ilmiy amaliy anjumanining ilmiy maqola va tezislari to‘plami. 2017 yil, 12 may, Toshkent, TDIU, 88-90-betlar.

KORXONALARDA MAHSULOTLARNI SOTISH HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

dots. Bayjanov Sarsengaliy
Qoraqalpoq davlat universiteti.

dots. Abishov Muxammed

Qoraqalpoq davlat universiteti.

magistrant Djumabaeva Nurzada

Qoraqalpoq davlat universiteti,

[*muxammedabishov@gmail.com*](mailto:muxammedabishov@gmail.com)

[*nunaa346@gmail.com*](mailto:nunaa346@gmail.com)

Annotatsiya

Maqolada korxonalarida moliyaviy-xo‘jalik faoliyati samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlarning mahsulotlarni sotish hisobi va tahlilining ayrim dolzarb

jihatlari tadqiq qilish. Korxonada iqtisodiy va moliyaviy potentsiali samaradorligini aniqlash uchun natija ko'rsatkichini iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialini aniqlash.

Kalit so'zlar: ko'rsatkichini iqtisodiy yoki moliyaviy potentsiali, samaradorlik ko'rsatkichlari, daromadlar, foyda va ko'rsatkichlar tahlili.

Iqtisodiy taraqqiyotning ikki yirik omili mavjud. Birinchisi ekstensiv, ikkinchisi intensiv omillardir. Bu omillar o'zaro bog'lik omillar hisoblanadi. Shundan kelib chiqib samaradorlik kategoriyasiga alohida to'xtalish maqsadga muvofiqdir, chunki samaradorlik evaziga jamiyatning barcha talablari qondirilishi mumkin. Shunday qilib samaradorlik bu iqtisodiy taraqqiyotning asosiy omili sifatida namoyon bo'ladi, chunki ushbu ko'rsatkich zamirida taraqqiyotning intensiv omili mujassamlashgan bo'ladi.

Demak, korxonada iqtisodiy va moliyaviy potentsiali samaradorligini aniqlash uchun natija ko'rsatkichini iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialning o'rtacha qiymatiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

Natija, Samaradorlik = Iqtisodiy yoki moliyaviy potentsial

Amaliyotda iqtisodiy yoki moliyaviy potentsiali samaradorligini aniqlash uchun ko'rsatkichlar sistemasidan foydalanish maqsadga muvofiq, chunki natijani, ta'kidlanganidek bitta ko'rsatkich bilan ifodalash qiyin. Shu tufayli korxonada iqtisodiy yoki moliyaviy potentsiali samaradorligini aniqlash uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanishni tavsiya qilamiz:

1. Ish hajmining iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialga nisbati, ya'ni shu potentsiallarning natijaviyligi (samaradorligi);
2. Foydaning iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialga nisbati, ya'ni ushbu potentsiallarning rentabelligi;
3. Daromadning iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialga nisbati, ya'ni ushbu potentsiallarning daromadliligi.

Iqtisodiy potentsialning ham, moliyaviy potentsialning ham bir qancha qismlardan iboratligini inobatga oladigan bo'lsak ushbu umumlashgan ko'rsatkichlarni yana alohida ko'rsatkichlarga bo'lib ifodalash ham mumkin. Masalan, iqtisodiy potentsial tarkibiga asosiy vositalar, aylanma mablag'lar, nomoddiy faollar va mehnat potentsiali kiradi. Moliyaviy potentsial esa o'z mablag'lari va chetdan jalb qilingan mablag'larni o'z ichiga oladi.

Ushbu ko'rsatkichlarni inobatga oladigan bo'lsak, albatta, samaradorlik ko'rsatkichlarini ifodalash uchun birqancha formulalardan foydalanish mumkin. Bunda natija suratiga yozilsa, maxrajiga shunga mos ravishda potentsiallarning tegishli turlari yoziladi. Masalan, moliyaviy potentsial samaradorligini alohida o'z mablag'lari (U_m) va chetdan jalb qilingan mablag'lar (Ch_{jm}) bo'yicha ham hisoblash mumkin. Bu holda yana quyidagi ikkita formula kelib chiqadi:

$$U_{ms} = \frac{Q}{U_m} \quad Ch_{jjm} = \frac{Q}{Ch_{jm}}$$

Iqtisodiy va moliyaviy potentsial rentabelligi ham potentsillar samaradorligini ifodalovchi eng muhim ko'rsatkichlardan biridir. Ularning miqdori 100 so'm iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialga to'g'ri keladigan foyda so'mmasi bilan ifodalanadi. Ushbu ko'rsatkichni (M_{pr}) aniqlash uchun foyda so'mmasini (F) iqtisodiy yoki moliyaviy

potentsialning o'rtacha yillik qiymatiga (I_p , M_p) bo'lish kifoya, ya'ni buning uchun quyidagi formulani tavsiya qilish mumkin:

$$I_{pr} = \frac{F \times 100\%}{I_p} \quad Ch_{jms} = \frac{F \times 100\%}{M_p}$$

Agar moliyaviy potentsialning ikki qismdan iborat ekanligini inobatga oladigan bo'lsak ushbu rentabellik quyidagi ko'rsatkichlar sistemasidan iborat bo'ladi. Masalan moliyaviy potentsial rentabelligini alohida o'z mablag'lari (O_{mr}) va chetdan jalb qilingan mablag'lar (Ch_{jm}) bo'yicha ham aniqlash mumkin. Bu uchun quyidagi formulalardan foydalaniladi:

$$O_{mr} = \frac{F \times 100\%}{O_m} \quad Ch_{jmj} = \frac{F \times 100\%}{Ch_{jm}}$$

Bu borada olimlardan I.T.Abdukarimov, V.V.Kavalev, A.D.Sheremet, R.Sayfulin va M.K.Pardaev, I.O.Volojin, V.V.Ergashboev kabilar ancha tadqiqotlar olib borganlar. Shu tufayli ushbu mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan ko'rsatkichlar tizimidan foydalanishni va uni takomillashtirishni maqsadga muvofiq deb hisobladik, chunki bu ko'rsatkichlar O'zbekiston iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda yoritilgan bo'lishi lozim. Bu esa o'z navbatida ba'zi aniqliklarni kiritishni taqoza qiladi.

Iqtisodiy potentsial samaradorligini tahlil qilish uchun eng avvalo uni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash lozim. Buni amalga oshirish uchun quyidagi jadvalni tavsiya qilamiz.

1-jadval

«ABC» korxonasi iqtisodiy potentsial samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimining 2021-2022 yillardagi hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar	2021 y.	2022 y.	Farqi	
			Summada (+, -)	O'zgarish sur'ati %da
1. Tovar oboroti, ming so'm	58739,4	67114,9	+8375,5	114,3
2. Yalpi daromad, ming so'm	13541,2	19851,3	+6310,1	146,3
3. Foyda, ming so'm	2897,3	4351,3	+1354,0	150,2
4. Iqtisodiy potentsialning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	77876,9	81231,4	+3354,5	104,3
5. 1 so'm iqtisodiy potentsialga to'g'ri keladigan:				
tovar aylanmasi, so'm foyda,	75,43	82,62	+7,19	109,5
so'm yalpi daromad, so'm	3,72	5,37	+1,65	144,4
	17,39	24,44	+7,05	140,5

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy potentsial samaradorligini barcha ko'rsatkichlari hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan oshgan. Eng yuqori ushbu sur'ati uning rentabelligini tashkil qiladi. Ushbu ko'rsatkichning miqdori 144,4 % bo'lgan bir paytda uning natijaviyligi 109,5 %, daromadliligi esa 140,5 %. Bu

ko'rsatkichlar shuni ifodalaydiki umuman olganda samaradorlik oshgan. Bunday tahlilni bitta korxonada miqyosida o'tkazish mumkin.

Biroq amaliyotda har bir korxonada nisbatan mustaqil bo'lgani bilan u ishlab chiqaruvchi yoki savdo jarayonida bir-biri bilan o'zviy aloqada. Bundan tashqari bozor munosabatlari erkin raqobat maydonini vujudga keltiradi. Bu esa o'z navbatida bir-biri bilan bog'liq korxonalarni assotsiatsiya, kontsern, kompaniya kabi uyushmalar birlashib faoliyat ko'rsatishni taqozo qiladi. Bunday sharoitda bitta uyushmaga kirgan korxonalarining iqtisodiy taqdiri ma'lum darajada bir-biriga bog'liq bo'ladi. Shu tufayli ularning faoliyatini muntazam ravishda solishtirib borishga to'g'ri keladi. Bunday sharoitda ko'rsatkichlar sistemasidan foydalanish biroz qiyinchilikni tug'diradi, chunki bir ko'rsatkich bo'yicha ikkinchi korxonada yaxshi natijaga erishgan bo'lsa, ikkinchi ko'rsatkich bo'yicha ikkinchi korxonada yaxshi natijaga erishgan bo'lishi mumkin. Bunday holatda qaysi korxonada ishini yaxshi deb baholash qiyin. Shu tufayli keltirilgan ko'rsatkichlar sistemasidan yagona kompleks ko'rsatkichni aniqlash lozimligini bir qancha olimlar ancha paytdan buyon isbotlab kelmoqdalar. Bular jumlasiga A.D.Sheremet, M.I.Bakanov, I.T.Abdukarimov, D.Q.Qudbiev, M.Q.Pardaev, R.Sayfulin, S.M.Shapigo'zov kabilarni kiritish mumkin.

Savdo foydasi tarkibiga tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foyda, asosiy savdo faoliyati foydasi, umumxo'jalik foydasi, tasodifiy foyda, soliq to'langunga qadar foyda, sof foyda, taqsimlangan foyda kabilarni kiritish mumkin. Savdo foydasining ushbu turlari asosida jamiyat, mehnat jamoasi va har bir xodimning iqtisodiy manfaatlarining mushtarakligini qanday qilib taminlash muammolarining echimi ko'rsatilgan.

Foyda olish harqanday mehnat jarayonining natijasi hisoblanadi. Shu bois, jamiyatning, alohida olingan korxonalarining va tadbirkorning foyda olishga bo'lgan manfaatdorligi ob'ektiv zarurat hisoblanadi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitlarida foydani taqsimlash uning bajaradigan vazifalarini chuqur va har tomonlama tahlil qilishga bog'liq. Shu bois, tadqiqot ishida foydaning bajaradigan vazifalarining ishlash jarayoni amaliy ma'lumotlar asosida tahlil qilingan.

Iqtisodiy tahlilning muhim vazifalaridan biri – moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash va ularni hisob-kitob qilish usullarini ishlab chiqishdan iborat.

Moliyaviy tahlilga oid iqtisodiy adabiyotlarni o'rganishlar ko'rsatdiki, savdo tashkilotlarining moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, aniqlash yo'llari va o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish usullariga bag'ishlangan ilmiy ishlar bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida O'zbekiston amaliyotida qo'llanilayotgan «Harajatlar tarkibi to'g'risida» Nizomga asosan etarli darajada yoritilmagan. Masalan, 2010 yili chop etilgan E.E.Ergeshevning [1] darsligida foyda miqdorining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi uchta omilning ta'sirini hisob-kitob qilish usuli quyidagicha ko'rsatilgan:

- tovar aylanmasi hajmining o'zgarishi;
- yalpi daromad darajasining o'zgarishi;
- muomala harajatlari darajasining o'zgarishi.

Xorijiy iqtisodchi olimlarning savdo korxonalarini iqtisodiy tahlil qilishga bag'ishlangan ishlarida moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularni aniqlash usullari o'rganilmagan. Chunonchi, iqtisodchi olim M.S.Abryutinaning [2] o'quv qo'llanmasida «yalpi foyda bu – savdo ustamasi, savdo ustamasi esa hali daromad emas, chunki savdo ustamasidan muomala harajatlari ayirilsagina daromad hosil bo'ladi», deyilgan fikriga qo'shilmaymiz. Bu erda muallif ikki mustaqil toifa – foyda bilan daromadni almashtirib yuborgan. Yalpi daromad tovarlarning har ikki sotuv bahosi o'rtasidagi farq sifatida tarkib topadi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida savdo korxonalarini faoliyatini tahlil qilishga bag'ishlangan V.A.Chernovning [3] darsligida faqat tovarlarni sotishdan tushgan foydaning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili berilgan.

Yuqorida qayd qilingan savdo korxonalarining moliyaviy natijalarini tadqiq etishga bag'ishlangan adabiyotlarda faqat tovarlarni sotishdan kelgan foydaning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish bilan cheklanganlik ko'zatiladi.

«Harajatlar tarkibi to'g'risida»gi Nizomga asosan foydani turlari bo'yicha tahlil qilish usullari ishlab chiqilmagan. Shu sababli, ushbu ishda umumiy uslubiy taklif va tavsiyalarga yondashilgan holda, ilk bora savdo sohasining o'ziga xos xususiyatlar inobatga olinib, uning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblash, baholash va tahlil qilish usullari ishlab chiqildi.

Xususan, korxonalarda tovarlarni sotishdan olingan yalpi foydani yalpi daromaddan faqat sotish harajatlarini chegirish orqali, asosiy faoliyatdan ko'rilgan foydani yalpi foydadan ma'muriy harajatlarni, asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa harajatalarni, kekusida soliqqa tortiladigan bazadan chiqariladigan hisobot davri harajatlarini ayirish va asosiy faoliyatning boshqa daromadlarini qo'shish orqali aniqlashni tavsiya qilamiz. Ushbu tavsiyamizga «Harajatlar tarkibi to'g'risida»gi Nizomda harajatlarni tasniflashning aniq ko'rsatilmaganligi asos bo'la oladi. Ushbu tasnifga ko'ra, muomala harajatlari davr harajatlari tarkibiga kiritilgan. Bu esa, ularni baholash va hajmini aniqlash imkonini bermagan. Muomala harajatlari va davr harajatlari ikki xil mustaqil iqtisodiy toifa bo'lib, mohiyati jihatdan bir-biridan farq qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yergeshev Ye.E. Iqtisodiy va moliyaviy tahlil. – Toshkent, 2010. – 126 b.
2. Abryutina M.S. Ekonomicheskii analiz torgovoy deyatelnosti. – Moskva, 2000. – s. 95.
3. Chernov V.A. Ekonomicheskii analiz: torgovlya, obshestvennoe pitanie, turisticheskii biznes. Moskva, 2017. – s. 444.

MA'LUMOTLAR VIZUALIZATSIYA QILISH VA BOSHQARUV PANELI DIZAYNI

Tursunov Olimboy Panjiboy o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti talabasi

olimtursunov02@gmail.com

Kalit so'zlar: Boshqaruv paneli dizayni, ma'lumotlar vizualizatsiya qilish va boshqaruv paneli dizayni vizualizatsiya, klaster vizualizatsiya, tahlil, graf, stat, model, diagramma, nat, animatsiya, 3D vizualizatsiya.